

До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.050>

УДК 314:323.25(477)«312» «1930 р.»

Геннадій ЄФІМЕНКО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

відділ історії України 20—30-х рр. XX ст.,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Efimenko2002@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0001-1759-4007>

ДЕМОГРАФІЯ ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРУ ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ ФАХІВЦІВ 1930-х рр.: ДОСЯГНЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ *

Метою є аналіз демографічного становища в УСРР на початку 1930-х рр. та концептуалізація доробку тогочасних українських демографів і статистиків у контексті особливостей внутрішньої політики Кремля. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та критичного аналізу історичних джерел, використано порівняльний і кількісний історичний методи. Увага концентрується на аналізі доробку О. Асаткіна, С. Соснового, М. Птухи, А. Хоменка й офіційних статистичних даних із чисельності населення. **Новизна** полягає у вперше здійсненій системній верифікації тих публікацій та

* Публікацію здійснено за підтримки дослідницького гранту Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (HREC).

Цитування: Єфіменко Г. Демографія періоду Голодомору очима українських фахівців 1930-х рр.: досягнення, проблеми та можливості використання у сучасних дослідженнях. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 50—68. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.050>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

архівних даних 1930-х рр., що описують чисельність і рух населення, а також складених в 1930—1932 рр. наукових демографічних прогнозів на найближче майбутнє. **Основні результати дослідження.** Простежено офіційні публікації даних щодо численності населення впродовж 1930—1933 рр. та вказано на їх розбіжності із зафіксованими статистичними органами показниками поточного обліку. Відзначено проблеми з фіксацією поточного обліку населення, які були викликані як недообліком 1933 р. значної частини спричинених голодом смертей, так і загалом необдуману перебудовою системи такого обліку на початку 1930-х рр. Детально проаналізовано природу поширеної в публічній розповіді про Голодомор цифри 32680,7 тис. осіб як чисельності населення УСРР станом на 1 січня 1932 р., чітко стверджується неможливість її використання в науковому дискурсі при встановленні кількісних параметрів втрат від Голодомору. Переконаливо доводиться, що оприлюднені М. Птухою та А. Хоменком у 1930—1932 рр. демографічні прогнози на період до 1937 р. були неточними й постали як результат спроби Кремля перетворити демографічні дослідження на засіб пропаганди. **Практичним результатом** стане відмова сучасних науковців від використання пропагандистських чи просто помилкових публікацій періоду другого комуністичного штурму як аргументів у підрахунках втрат від Голодомору, а також істотні застереження щодо застосування в таких цілях внутрішніх даних поточного обліку та природного руху населення в 1930-х рр.

Ключові слова: Голодомор, народжуваність, смертність, природний приріст, поточний облік населення, демографічні втрати, комуністична пропаганда.

Дослідження Голодомору вже не перший рік є одним із пріоритетів української історіографії та публічної розповіді про минуле в Україні. Лише на шпальтах укладених Одеською національною науковою бібліотекою чотирьох випусків бібліографічного покажчика про Голодомор, в якому враховано більшість текстів, опублікованих на цю тему з 1933 до 2016 рр., міститься 22 755 назв різного роду публікацій [1, С. 2, 5].

Попри широку різноманітність досліджень, у публічній розповіді про Голодомор непомірно велика увага приділяється кількісним параметрам втрат. При цьому декларовані з різних трибун цифри, в тому числі й затверджені підписами формальних науковців, часом виходять за межі наукового дискурсу, що зумовлюється насамперед політико-ідеологічною значущістю цієї тематики.

Напередодні повномасштабного вторгнення Росії набули неабиякого поширення маніпуляції з опублікованими в УСРР на початку 1933 р. неперифікованими даними про чисельність населення станом на 1 січня 1932 р. та доробком українських демографів і статистиків початку 1930-х рр. Часом вони переростали у відверті фальсифікації. Найяскравішим прикладом такого підходу стали матеріали із замаскованої під «наукове видання» книги «Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань» (упорядники О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк), яка встигла вийти двома виданнями (вказую лише 2-ге) [2]. Для медійної переконливості викладених у ній «висновків досудових розслідувань» її автори та впорядники спробували спертися на авторитет знакових урядовців й економістів 1930-х рр. Зокрема під цей антинауковий «прес» потрапили найвідоміші українські де-

мографи міжвоєнного періоду — Михайло Птуха та Арсен Хоменко, очільник Управління народногосподарського обліку (УНГО) УСРР—УРСР у 1935—1937 рр. Олександр Асаткін та український агроном-економіст Степан Сосновий, автор першої відомої на сьогодні науково обґрунтованої оцінки втрат від голоду 1932—1933 рр. При цьому про доробок жодного з названих діячів не було подано правдивих відомостей: сказане О. Асаткіним [3, 4] та С. Сосновим [5] у цій книзі було відверто сфальсифіковано, а дослідженнями демографів упорядники грубо зманіпулювали.

Попри неприйнятність подібних методів для фахових досліджень спроба їх поширення під виглядом наукового видання мала й позитивні наслідки. Вони полягають як у самоорганізації наукової спільноти та громадськості у спротиві таким фальсифікаціям [6], так і в актуалізації уваги науковців до доробку згаданих діячів і загалом до тогочасних оцінок демографічних перспектив УСРР.

Оскільки діячі 1930-х рр. свої оцінки демографічної ситуації в УСРР базували на даних поточної статистики або, у залежності від періоду, неминуче спотворювали їх з огляду на партійні настанови, то сучасна спроба фальсифікацій актуалізувала ще й аналіз тих цифр. У результаті вдалося встановити реальні використовувані статистичними органами в 1930-х рр. дані та повернути до наукового обігу доробок незаангажованої радянською пропагандою демографіні, яка не лише була безпосередньою учасницею тих процесів, а й невдовзі після С. Соснового фахово оцінила кількість втрат від Голодомору. Йдеться про колегу А. Хоменка Галину Селегень, котра вижила в горнилі репресій, а в опублікованій у Берліні 1944 р. статті проаналізувала демографічну ситуацію в УСРР і, зокрема, оцінила втрати від Голодомору (близько 4 млн осіб) [7]. Згодом вона змогла емігрувати до США. На відміну від тексту С. Соснового, ані надані дослідницею оцінки втрат, ані навіть її прізвище ще не «прижилися» в історіографії Голодомору.

Перед тим, як перейти безпосередньо до викладу, зауважу, що у статті не розглядається питання про кількість втрат від Голодомору як таке. Ця проблема, тобто наукова оцінка руху населення УСРР у 1927—1936 рр. та підрахунки втрат від трагедії, загалом уже розроблена сучасними фахівцями. На мій погляд, найдетальнішими є напрацювання українсько-американської групи демографів, до складу якої входили Олександр Гладун, Наталія Левчук, Олег Воловина, Омелян Рудницький, Павло Шевчук, Алла Ковбасюк та Наталія Кулик (далі цю групу дослідників називатимемо «сучасні демографи»), котрі, ретельно опрацювавши як давно відомі джерела, так і широке коло раніше недоступних документів, у своїх публікаціях аналізують різні аспекти проблеми втрат від Голодомору [8, 9, 10, 11].

Цифри з дослідження сучасних демографів, які демонструють зміни у чисельності населення УСРР у 1927—1939 рр., на сьогодні найбільш верифіковані. Оприлюднюю їх у табл. 1 для подальшого порівняння з тими даними, якими оперували у 1930-х рр. [8, С. 62].

Таблиця 1. Чисельність населення радянської України та основні складові її зміни в 1927—1939 рр. за оцінками сучасних демографів (тис. осіб)

Рік	Населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	Сальдо міграції
1927	29 316,3	656,5	1 221,5	593,7	28,6
1928	29 972,8	636,6	1 170,8	555,4	21,2
1929	30 609,4	375,7	1 110,9	597,2	-138,1
1930	30 985,1	236,1	1 047,6	597,0	-214,5
1931	31 221,2	166,8	995,4	577,0	-251,6
1932	31 388,0	-91,1	870,8	794,8	-167,1
1933	31 296,8	-3525,6	642,1	4115,9	-51,8
1934	27 771,3	153,8	597,0	528,6	85,4
1935	27 925,1	438,5	769,1	362,3	31,7
1936	28 363,5	483,8	905,8	383,0	-39,0
1937	28 847,3	687,2	1 228,7	528,9	-12,6
1938	29 534,5	579,1	1 125,3	535,9	-10,3
1939	30 113,6	—	—	—	—
1927—1938	—	797,3	11 685,0	10 169,6	-718,1

У цій таблиці подано скориговані показники народжень та смертей, а також оцінку міжреспубліканської міграції, тобто це результат уточнень, підрахунків і розрахунків. Ті ж сучасні історики, котрі заперечують висновки сучасних демографів, як і фахівці, що працювали в міжвоєнний період, при дослідженні демографічної ситуації зазвичай не відстежували міграційних процесів. І це попри те, що питання про міграцію насправді дуже важливе для підрахунку втрат. Зокрема очевидно тих подій демографія Г. Селегень ще в 1944 р. зазначала, що «близько 1,5 мільйонів чоловіків залишили у зв'язку з голодом територію України» [7, С. 3].

При складанні демографічної характеристики УСРР періоду Голодомору ключовим показником є природний приріст / убуток населення (різниця між народженнями та смертями), відомості про який із 1930 р. були закритими для використання тогочасними науковцями, але відомі сучасним дослідникам. Наведу його за переданими 22 лютого 1939 р. відомостями з Управління народногосподарського обліку УРСР до Центрального УНГО (ЦУНГО) СРСР¹. Зазначу, що ці цифри неодноразово зустрічаються в публікаціях, у тому числі й в упорядкованій автором цих рядків збірці документів [12, С. 90], та в різних архівних фондах відповідних владних органів — як радянської України, так і загальносоюзних. Тобто це верифіковані показники.

¹ Российский государственный архив экономики, г. Москва (далі — РГАЭ). Ф. 1562. Оп. 329. Д. 256. Л. 45. URL: <https://istmat.org/node/40532>

Певний час показники природного приросту населення регулярно оприлюднювалися у серії довідкових видань Центрального статистичного управління (ЦСУ) УСРР. У кожному з таких довідників, останній з яких вийшов друком 1932 р. та підбив підсумки 1929 р., надавалися узагальнені цифри за кілька попередніх років. Зазначалася також чисельність населення на початок кожного року. Аналіз цих показників із видання з підсумками 1929 р. [13, С. 11—12] підтверджує висновок про те, що тогочасні «внутрішні» дані з природного приросту населення за 1927—1929 рр. (див. табл. 2) були тотожними з оприлюдненими. Г. Селегень згодом наголошувала, що «більш-менш певними і відповідними дійсності треба вважати обчислення людности за період після перепису 1926 р. аж до 1.1.1930 р.» [14, С. 60].

Такі ж показники природного приросту / убутку населення, як зазначені в табл. 2, але вже за коротший період, тобто за 1930—1934 рр., наводив О. Асаткін у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 22 квітня 1935 р. У цьому документі наголошувалося ще й на ймовірній неточності наведених цифр, яка була викликана погіршенням ситуації з реєстрацією актів громадянського стану. Таке погіршення, за словами О. Асаткіна, почалося «з 1929 р. — з часу ліквідації апарату ЗАГС, що існував у складі органів НКВС» [12, С. 142]. Ця записка цікава ще й тим, що в ній указується чисельність населення УСРР за обліком УНГО, причому не лише станом на 1 січня 1933 р., тобто дані, які вказувалися в опублікованих 1935—1936 рр. довідниках [16, С. X], а й станом на 1 січня 1934 та 1 січня 1935 рр., тобто ті показники, які ніколи не публікувалися. Показники поточного обліку в 1927—1933 рр. удалося відшукати за іншим джерелом і, зрозуміло, цифри станом на 1 січня 1933 р. ідентичні в обох джерелах. Усі ці показники наведено в табл. 5.

Повернуся до природного приросту / убутку населення, відомості про який у своїй доповідній записці до ЦК КП(б)У від 15 січня 1937 р. використав

Таблиця 2. Природний приріст / убуток населення в УСРР / УРСР у 1927—1937 рр. за даними УНГО УРСР (тис. осіб)

Рік	Народжені	Померлі	Природний приріст / убуток
1927	1184,4	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,6
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	-1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	895,0	361,3	533,7
1937	1214,0	428,4	785,6

О. Асаткін при підрахунку гіпотетичної (умовної) чисельності населення на час щойно проведеного перепису. Указавши на попередні його результати (28 млн 218 тис. осіб) та врахувавши показник природного приросту населення за 1927—1936 рр. (ідентичний наведеному в табл. 2), він відзначав: «Якщо припустити, що протягом цих десяти років кількість тих, хто виїхав за межі УСРР, однакова з кількістю тих, хто приїхав до УСРР, то загальна чисельність населення УСРР на 6 січня 1937 р. мала б становити **28 925 400 плюс 2 582 800, тобто 31 508,2 тис. осіб**, тобто більше, ніж виявилось при перепису на **3,3 млн осіб**» [12, С. 90—91] (тут і далі виділення тексту жирним моє — Г. Є.).

Цифра **28925,4 тис. осіб** як результат перепису 1926 р. постала у його записці через потребу коректності порівняння, адже в попередніх результатах перепису 1937 р. військові не були враховані. Тому О. Асаткін відняв кількість військових (119 тис.) і від результатів перепису 1926 р. Але навіть при цьому дефіцит облікованого населення становив **3,3 млн**. І це при визначених мінусовому (у згаданій записці «**-1379,4 тис.**») показнику 1933 р. та вкрай низьких показниках приросту в 1932 та 1934 рр. (відповідно 113,8 і 88,2 тис.). Оцю різницю у **3,3 млн** між даними поточного обліку населення й результатами перепису 1937 р. О. Асаткін доволі ретельно обґрунтував добровільними та примусовими міграціями, підсумувавши: «**Зменшення населення до часу перепису виникло винятково внаслідок підвищеної міграції населення УСРР за межі УСРР**» [12, С. 95].

Саме цю й лише цю нестачу населення (3,3 млн) і можна умовно означити тією «**формулою Асаткіна**», що стосується чисельності загиблих унаслідок Голодомору. Адже якраз цю цифру О. Асаткін у січні 1937 р. справді озвучив і ретельно обґрунтував її природу. Мало того, названа ним тоді гіпотетична чисельність населення республіки, яка була сумою підсумку перепису 1926 р. та зафіксованих у міжпереписний період народжень і смертей — **31 508,2 тис. осіб** — загалом узгоджувалася із відзначеною ним же чисельністю населення УСРР за поточним обліком станом на 1 січня 1935 р. (**30 743,5 тис. осіб**), яку О. Асаткін вказував у квітні 1935 р. [12, С. 142]. Тобто вибиті на допиті в НКВС 25 серпня 1937 р. свідчення, в яких О. Асаткін указав на буцімто озвучення ним перед переписом цифри 35 млн як планованої чисельності населення УСРР², не мають і не можуть мати жодного значення при з'ясуванні питання про кількість втрат від Голодомору. Тоді як саме ці здобуті у сталінських катівнях цифри, якими він на 3,5 млн перевищив озвучену ним самим у січні 1937 р. гіпотетичну чисельність населення УСРР станом на 6 січня 1937 р., і стали базовими для публічного антинаукового дискурсу про «**формулу Асаткіна**» як цифри, котрою буцімто засвідчується загибель від Голодомору 7,1 млн осіб [3].

О. Асаткін у зазначеному мною вище переліку діячів був єдиним, хто у своїй роботі використовував результати поточного обліку населення 1930—

² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 43187. Т. 1. Арк. 91.

**Таблиця 3. Довідка про чисельність населення
за публікаціями та за архівними дефектними матеріалами
ЦУНГО (у тис. осіб станом на 1 січня кожного року)***

Рік	Публікації	Населення за переписом 1926 р. плюс приріст за архівними матеріалами ЦУНГО	Розрив
1927	147 027,9	147 027,9	0
1928	150 428,8	149 989,2	+437,6
1929	154 195,8	153 249,7	+946,1
1930	157 443,9	155 995,3	+1448,1
1931	160 430,3	158 361,0	+2069,3
1932	163 748,4	160 444,5	+2721,6
1933	165 743,4	162 049,0	+3699,4
1934	168 000,0	160 465,2	+7534,8
1935	—	161 272,2	—
1936	—	163 512,8	—
1937	—	165 868,1	—
1938	169 000,0	169 295,9	-295,9

* РГАЭ. Ф. 4372. Оп. 92. Д. 161. Л. 32.

1936 рр. Інші регулярного доступу до цих даних не мали, й тому, зрозуміло, використовувати їх не могли.

Зауважу таку деталь: навіть до закриття відомостей про поточний облік населення опубліковані матеріали й ті відомості про чисельність населення УСРР станом на ту чи іншу дату, якими у своїй роботі оперували працівники ЦСУ УСРР, не були тотожними. А після втаємничення в 1930 р. поточно-го обліку, в умовах, коли публічну статистику було перетворено на засіб ідеологічного впливу, така розбіжність набувала щороку дедалі загрозливіших масштабів. У межах СРСР розбіжності між реальними показниками поточного обліку населення та публічно оприлюдненою чисельністю відстежувалися самими урядовцями. Це засвідчують матеріали табл. 3 (назву її та наповнення подано за оригінальним архівним джерелом).

Таким чином, у той час, коли Й. Сталін у січні 1934 р. у промові на XVII з'їзді ВКП(б) указував, що чисельність населення СРСР за 1931—1933 рр. збільшилась на 7,5 млн осіб (зі 160,5 до 168 млн) [17, С. 336], підрахунки (як з'ясувалося пізніше — теж завищені) урядового органу — ЦУНГО СРСР — засвідчували за ці три роки збільшення лише на 2104,2 тис. осіб у межах усього СРСР. Унаслідок цього за підсумком 1933 р. різниця між «опублікованими» та «обрахованими» даними в межах країни становила ті ж таки 7,5 млн. Після 1933 р. такі публікації призупинили.

А вже переписом 1937 р. у СРСР було зафіксовано 162 млн осіб [18, С. 76], що майже на **3,9 млн** менше, ніж у закритих для загалу розрахунках поточного обліку населення (165,868 млн). Того самого обліку, який уже за підсумками 1933 р. показував цифру, на 7,5 млн меншу за оприлюднену Й. Сталіним і загалом «публічну» офіційну.

Нагадаємо, що по УРСР така ж виявлена переписом 1937 р. «нестача» населення в порівнянні з даними поточного обліку, яку за прізвищем її тлумача справді можна назвати **«формулою Асаткіна»**, становила 3,3 млн, але тут дійсно був вагомим чинник міжреспубліканських міграцій та депортацій, який у межах СРСР не слугував фактором зміни чисельності населення.

З огляду на те, що до 6 січня 1937 р. навіть поточний облік в УРСР «помілився» приблизно на 3,3 млн, а у друкованих виданнях, де вказувалася чисельність населення до 1932 р. включно, надавалися більші цифри, ніж було за поточним обліком населення (з 1935 р. в довідниках зазначалася чисельність населення республіки станом на 1 січня 1933 р. по суті за поточним обліком — **31901,523 тис.** осіб [16, С. X; 19, С. 8; 20, С. 7]), то, зрозуміло, що чим далі від перепису 1926 р., тим менше можна довіряти друкованим виданням. Щоправда, в УСРР, де до 1929 р. включно справа обліку населення була на належному рівні та друковані видання подавали узгоджені показники, така недовіра до друкованих видань стосується лише тих із них, в яких вказувалася чисельність населення в 1931 та 1932 рр. Бо вже в опублікованому наприкінці грудня 1933 р. довіднику адмінподілу УСРР чисельність населення станом на 1 січня 1933 р. зазначалася 32187,7 тис. осіб [21, С. 7] (ці ж показники продубльовано в 1934 р. [22, С. 24]), тобто була значно ближче до даних поточного обліку населення, аніж у серії опублікованих на початку 1933 р. обласних довідників, де вказувалася чисельність населення станом на 1 січня 1932 р. як буцімто 32680,7 тис. [23, С. 8].

Але саме цифра 32680,7 тис. осіб і стала найбільш резонансною в Україні в публічній розповіді про Голодомор, перетворившись від 2016 р. на «авторитетний» базовий показник для хибних підрахунків втрат [24]. І це попри те, що про недоцільність використання тих даних як основи будь-яких обрахунків свідчила пряма вказівка в передмові до кожного з восьми томів (по тому на кожну з семи областей і Молдавську АСРР (АМСРР), але для прикладу береться один із них, в інших були ідентичні абзаци): «Зважаючи на незадовільний стан обліку в ряді наших установ, [...] ми не можемо гарантувати цілковитої певності та повноти показників, уміщених у довіднику» [23, С. 3].

Додам, що в поясненні до таблиць розділу І цих довідників («Територія і населення») зазначалося: «Відомості про територію та населення складено за станом на 1 січня 1932 року за матеріалами Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВКу, що їх одержано від районних виконавчих комітетів» [23, С. 5]. Але при цьому чисельність сільського населення не вказана у жодному з районів. Інакше кажучи, про обґрунтованість 32680,7 тис. осіб бодай якимись поточними даними, в тому числі й відомостями від райвиконкомів, узагалі не йшлося.

Тож звідки взялася ця цифра? Її природу свого часу чітко пояснив Степан Сосновий. Зауваживши з посиланням на довідкове видання 1939 р., що середній приріст населення в 1924—1927 рр. становив 2,36 %, він зазначив: «Приймаючи щорічний природний приріст населення — 2,36 % ми, за формулою складних відсотків, на 1 січня 1932 року мали 32 680 700 душ». Тобто при виведенні тієї цифри такий же відсоток щорічного приросту було застосовано і до 1928—1931 рр. Далі С. Сосновий підкреслював, що цю ж чисельність населення станом на 1 січня 1932 р. зазначено й у довіднику, і вона «цілком збігається з нашими обрахунками населення на цю дату, оскільки при її обчисленні управління справами виходило з того % приросту, що й ми» [5].

В обґрунтованості твердження С. Соснового про те, що вказана чисельність населення УСРР станом на 1 січня 1932 р. в довіднику та у його власній публікації є результатом механічного додавання 2,36 % щорічного приросту населення (такий метод ще називають «формулою складних відсотків») може переконатися кожен читач, провівши самостійно екстраполяцію даних зі вказівкою за кожен рік у проміжку 1927—1932 рр. або поглянувши на цю ж дію в розбивці за роками, яку зробив автор у п'ятому стовпчику табл. 4. За початкову для розрахунків я взяв указану С. Сосновим чисельність населення станом на 1 січня 1932 р., тобто 32680,7 тис. Різниця з використаною ним же «стартовою» цифрою (29042,9 тис. [25] за переписом, тобто станом на 17 грудня 1926 р., або 29071,1 тис. станом на 1 січня 1927 р., якщо 15 днів перерахувати за щорічним приростом 2,36 %) виявилася мізерною, нею можна знехтувати, списавши це на недосконалість тогочасного підрахунку або якусь дрібну механічну помилку.

Для розуміння нереальності використаної С. Сосновим та наведеної у серії обласних довідників цифри надаю також підрахунки сучасних демографів, архівні дані поточного обліку населення 1927—1933 рр. та опубліковані в інших тогочасних довідниках дані з чисельності населення на 1 січня кожного року.

Аналіз змісту табл. 4 засвідчує, що стрімке збільшення різниці між щорічною екстраполяцією за С. Сосновим з іншими зазначеними в таблиці показниками відбулося за результатом 1930 та 1931 рр. Важливо також те, що навіть у порівнянні з офіційними публікаціями, в яких із початку 1930-х рр. уже подавалися відверто завищені цифри, використані тим же таки Й. Сталіним для пропаганди комуністичного режиму, ця різниця наявна з перших років. Станом на 1 січня 1930 р., тобто за три перші роки періоду 1927—1933 рр., вона зросла доволі незначно із «стартових» 45,8 тис. до 175,1 тис. осіб. А вже в наступні два роки відбувся карколомний стрибок. Станом на 1 січня 1931 р. вона становила вже 524 тис. осіб, а на 1 січня 1932 рр. — 867,8 тис. Тобто опублікована в довідниках та використана С. Сосновим цифра чисельності населення УСРР станом на 1 січня 1932 р. на 867,8 тис. перевищувала навіть ті сталінські фантазії щодо зростання населення, які «вождь народів» озвучував у 1934 р. Наполягаю, що використання таких «показників» як реального аргументу в підрахунках втрат сучасними науковцями автоматично знецінює результат можливого дослідження, вказує на його антинауковий характер.

Таблиця 4. Чисельність населення УСРР у 1927—1933 рр.
на 1 січня кожного року за різними джерелами (тис. осіб)

Рік, 1 січня	Підрахунки сучасних демографів [8, С. 62]	Поточний облік ЦСУ / ЦУНГО*	З опублікованих довідників	Екстраполяція за показником С. Соснового [25]
1927	29 316,3	28 987,1	29 037,2 [13, С. 11; 26, С. 60]	29 083,0
1928	29 972,8	29 633,0	29 698,9 [13, С. 11] 29 722,2 [27, С. 20]	29 769,4
1929	30 609,4	30 254,7	30 336,5 [13, С. 11] 30 363,6 [27, С. 20]	30 471,9
1930	30 985,1	30 766,0	30 904,6 [13, С. 11] 31 016,0 [28, С. 15]	31 191,1
1931	31 221,2	31 072,3	31 403,2 [29, С. 193]	31 927,2
1932	31 388,0	31 538,9	31 812,9 [30, С. 11] 32 680,7 [23, С. 8]	32 680,7
1933	31 296,8	31 901,4	32 187,7 [21, С. 7] 31 686,3 [31, С. 354] 31 901,5 [19, С. 8]	—

* Численность населения СССР и союзных республик на 1 января 1927—1933 гг. по исчислениям ЦУНХУ. 29 апреля 1933 г. (РГАЭ. Оп. 30. Д. 107. Л. 76. URL: <https://istmat.org/node/44753>).

Додам ще таку деталь. Невідповідність показника 2,36 % реальному природному приросту населення УСРР 1928 та 1929 рр. чітко зафіксовано ще в оприлюднених даних за 1928 і 1929 рр., де зазначалося, відповідно, 2,14 та 1,77 % такого приросту [13, С. 13]. Ті ж показники за 1928 і 1929 рр. вказуються й у внутрішніх матеріалах ЦУНГО СРСР — 2,15 і 1,77 %. Але там є дані по УСРР й за 1930 та 1931 рр. — відповідно 1,56 і 1,44 %³. Таке зменшення приросту населення було загалом очікуваним, про його неминучість у найближчі роки, тобто в період переходу до індустріалізації, ще в 1927 р. попереджав у своїх наукових прогнозах завідувач відділу демографії ЦСУ УСРР Арсен Хоменко. Приміром, в опублікованій у середині 1927 р. статті він прогнозував приріст населення на рівні 1,6 % у 1930 р. та 1,52 % у 1931 р., що, як бачимо, лише трішки вище від офіційно зафіксованих показників [33, С. 198]. Загалом же в умовах прискореного переходу до індустріального суспільства про збереження приросту населення на найвищому для 1920-х рр. рівні не могло бути й мови.

Таким чином, жодних наукових підстав застосовувати при оцінці втрат від Голодомору показник у 2,36 % щорічного природного приросту населення для 1928—1931 рр., і, відповідно, 32680,7 тис. осіб як чисельність населення УСРР станом на 1 січня 1932 р., не було й на початку 1930-х рр., і тим більше немає нині. Мало того, використання цих цифр самим С. Сосновим указує ще

³ РГАЭ. Оп. 30. Д. 107. Л. 77.

й на засадничу хибу вже його власних підрахунків втрат у 1932 р., які він саме через цю цифру оцінював в 1,5 млн осіб [25].

Тепер проаналізую ще один вигаданий «аргумент», який подеколи використовується у визначенні кількості втрат від Голодомору. Йтиметься про ті прогнози щодо чисельності населення УСРР станом на 1 січня 1937 р., що їх на початку 1930-х рр. презентували знані українські демографи — Михайло Птуха та Арсен Хоменко, тобто про доповідь М. Птухи на 19-й сесії Міжнародного статистичного інституту в 1930 р. в Токіо на тему «Населення України до 1960 року», матеріали якої було оприлюднено лише у скороченому вигляді й лише французькою мовою [33, С. 84], та прогноз А. Хоменка на найближчі п'ять років зі статті 1932 р. [34].

Наведу надані у цих текстах прогнозні цифри в табл. 5. Для ілюстративності порівнюю їх із даними поточного обліку УНГО УСРР, до зафіксованих показників якого станом на 1 січня 1927—1933 рр. (див. табл. 4) та 1933—1935 рр. [12, С. 142] додаю природний приріст за 1935—1936 рр. (див. табл. 2) (позначено значком *). Прогнозні показники М. Птухи та А. Хоменка порівнюю також із підрахунками сучасних демографів ([8, С. 62] або див. табл. 1).

Перед наведенням таблиці уточню деякі деталі. У прогнозах М. Птухи та А. Хоменка не бралася до уваги міжреспубліканська міграція населення, тоді як сучасні демографи її за можливості врахували. У табл. 5 також подано обидва прогнози А. Хоменка зі статті 1932 р. — як здійснений за науковою методикою попередніх років (у стовпчику «Хоменко-2»), де він ураховував попередні вітчизняні та світові тенденції; так і за «соціалістичним» підходом («Хоменко-1»), за яким якість життя в УСРР від 1932 р. мала швидко та істотно поліпшуватися й, відповідно, приріст населення збільшуватися. У колонці з науковими підрахунками («Хоменко-2») за 1930—1932 рр. вказано та позначено ** його прогнозні цифри зі статті 1927 р. [32, С. 198]. Оскільки у статті 1932 р. «стартовим» є прогноз на 1932 р., то за цей рік подано два прогнозних показники: як зі статті 1927 р., так і з тексту 1932 р.

Таблиця 5. Прогнозні дані А. Хоменка та М. Птухи щодо чисельності населення УСРР на 1 січня 1930—1937 рр. у порівнянні з обліком УНГО та з підрахунками сучасних демографів (тис. осіб)

Рік, на 1 січня	Сучасні демографи	М. Птуха (1930 р.)	Хоменко-1 (1932 р.)	Хоменко-2 (1927, 1932 рр.)	Облік УНГО
1930	30 985,1	30 652	—	30 666**	30 766,0
1931	31 221,2	31 137	—	31 159**	31 072,3
1932	31 388,0	31 641	32 241	31 636**/ 31 965	31 538,9
1933	31 296,8	32 157	32 832	32 417	31 901,4
1934	27 771,3	32 689	33 464	32 866	30 655,3
1935	27 925,1	33 235	34 139	33 310	30 743,5
1936	28 363,5	33 786	34 869	33 748	31 160,7*
1937	28 847,3	34 333	35 617	34 186	31 694,4*

Вони дещо відрізняються, адже народжуваність у 1927—1929 рр. виявилася вищою, ніж прогнозував А. Хоменко в 1927 р.

Неналежне використання цих прогнозів нашими сучасниками полягає насамперед у приписуванні їм того змісту, якого вони у принципі не можуть мати. Зокрема при відповіді на питання про кількість втрат у роки Голодомору у згаданій вище книзі «Геноцид українців...» відзначається, що М. Птуха та А. Хоменко «провели демографічні розрахунки, за якими втрати української нації становлять відповідно: 6 млн 700 тис., [...] 7 млн 700 тис. українців» [2, С. 449], а в таблиці під назвою «Чисельність знищених українців у 1932—1933 рр.: верифікація та конкретизація» прямо вказуються ці ж цифри як начебто зазначена вченими (нагадую: у 1930 та 1932 рр.!) кількість втрат від Голодомору [2, С. 588]. Насправді ж указані цифри є лише обчисленою авторами книги (тобто це їхні, а не демографів розрахунки) різницею між прогнозованою М. Птухою (прогнозу якого горе-впорядники ще й доволіно приписали 267 тис. осіб) та А. Хоменком чисельністю населення УСРР станом на 1 січня 1937 р., та навіть не попередніми (без армії) результатами перепису 6 січня 1937 р. (28,2 млн) [12, С. 89], а їх доволіно «скороченою» на 300 тис. «версією» (27,9 млн [2, С. 569]). Додам, що ця різниця, окрім втрат від Голодомору та неврахування міжреспубліканської міграції, містила у собі ще й помилкові стартові цифри чисельності населення станом на 1 січня 1932 р. (особливо у А. Хоменка) та неточності у прогнозуванні народжуваності і «звичайної» смертності.

Про завищені, а тому помилкові очікування приросту населення у другій п'ятирічці у цих прогнозах ще в радянський період обережно писав колега обох згаданих демографів Юрій Корчак-Чепурківський, котрому, як і М. Птусі, вдалося вижити під час Великого терору. Він, зокрема, пояснив такі очікування тим, що прогноз А. Хоменка був заснований на «законі народонаселення соціалістичної епохи», який «ще не встиг цілковито виявити себе до того часу» [35, С. 308]. За цим «законом» у прогнозі А. Хоменка в УСРР з 1932 р., тобто з першого «прогнозного» року (приблизні, хоч і дещо завищені дані за 1931 р. йому були відомі) мала постійно зростати народжуваність. І це попри те, що 1930-й та 1931-й роки чітко демонстрували протилежну тенденцію. Тобто при аналізі демографії 1930-х рр. на цей прогноз як авторитетне джерело сучасні дослідники апріорі не можуть спиратися.

Поміркованіший прогноз М. Птухи базувався, як зазначає Ю. Корчак-Чепурківський, на припущенні про «збереження незмінної смертності 1925—1926 рр. і народжуваності 1929 р.» [35, С. 308], тобто він не брав до уваги неминучих змін цих показників. Кількість народжених за цим прогнозом теж щороку мала збільшуватися. При цьому сам М. Птуха згодом визнав принципову правильність хоменківського **наукового** підходу, за яким не лише рівень народжуваності, а й абсолютна кількість народжених в УСРР мала стійку тенденцію до зменшення. Зокрема в 1960 р. він зазначав: «Максимальне число новонароджених в УСРР було в 1926 р., після чого незмінно падало» [36,

Таблиця 6. Очікувана або облікована кількість народжених у 1932—1936 рр. за різними джерелами (тис. осіб)

Рік	М. Птуха 1930 р.	М. Птуха 1932 р.	А. Хоменко 1932 р.	Облік УНГО	Сучасні демографи
1930	1068	1023	1016	1023,0	1047,6
1931	1096	971	1006	975,3	995,4
1932	1120	—	1039	782,0	870,8
1933	1146	900	1072	470,7	642,1
1934	1174	900	1106	571,6	597,0
1935	1192	930	1140	759,1	769,1
1936	1198	960	1175	895,0	905,8

С. 445]. Далі йшлося про те, що в 1929 р. народилися 1 080 969 малюків, у 1930 р. — 1 022 952, у 1931 р. — 971 114. Пояснюючи цей факт, і тим самим спростовуючи власний прогноз 1930 р., він писав: «Зменшення контингентів новонароджених в УСРР не випадкове явище. Основа причина цього — швидке зростання культури в нашій країні» [36, С. 445]. Тобто М. Птуха ще в 1960 р. чітко дав зрозуміти, що його прогноз 1930 р. був помилковим.

Про поступальне зниження не лише рівня народжуваності, а й абсолютної кількості народжень у 1930—1931 рр. М. Птусі було відомо ще на початку 1930-х рр., коли він, так само, як і А. Хоменко, отримав завдання скласти перспективний розрахунок чисельності населення УСРР на другу п'ятирічку. На відміну від А. Хоменка, котрого влітку 1930 р. після проведення «чистки» радянського апарату було звільнено з Держплану УСРР за загрозливою «першою категорією»⁴ і він був змушений поспішити з апологетичним щодо більшовицької влади демографічним прогнозом [34], у М. Птухи до повноцінної публікації справа так і не дійшла. Можливо, саме тому щорічна народжуваність у його попередньому прогнозі, який він озвучив 29 березня 1932 р. на засіданні сесії Ради ВУАН, указувалася приблизно на 200 тис. осіб меншою, ніж у А. Хоменка. Та й збільшення кількості народжених він прогнозував лише з 1935 р. [37, С. 52].

Наведемо табл. 6, де прогнозована народжуваність у 1930—1936 рр. зі згаданих публікацій М. Птухи 1930 та 1932 р., А. Хоменка 1932 р. (дані за 1930 і 1931 рр. взято з тексту статті) порівнюється з підрахунками сучасних демографів та даними поточного обліку населення, які вже наводилися, відповідно, у табл. 1 і 2.

Із показника народжуваності, як ключової для приросту населення ознаки, випливає беззаперечний висновок про неможливість використання прогнозів початку 1930-х рр. навіть для гіпотетичної оцінки втрат від Голо-

⁴ Заява т. Хоменка, кол. керівника групи демографів Держплану УСРР (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 539. Оп. 16. Спр. 1496. Арк. 2).

домору, адже в кожному з них закладене зростання народжуваності, тоді як усі попередні тенденції свідчили про перманентний її спад. Причому перший рік прогнозованого зростання залежав від останнього року, об'єктивними показниками за який оперували демографи. Для М. Птухи у прогнозі 1930 р. нижчою «точкою падіння» народжуваності був 1929 р., а для А. Хоменка — 1931 р. (тези відповідної доповіді, яка пізніше вилилася у цитовану статтю, датуються 7 січня 1932 р. [35, С. 308]). М. Птуха наприкінці березня 1932 р., ймовірно, врахував тогочасне катастрофічне становище в УСРР, тому роками з найнижчою народжуваністю визначив 1933-й і 1934-й.

Цікава деталь: попри те, що у середньому щорічна різниця народжень між прогнозами М. Птухи 1930 та 1932 рр. становила близько 250 тис. осіб, оприлюднений у березні 1932 р. прогноз щодо чисельності населення станом на 1 січня 1938 р. був меншим за озвучений у 1930 р. всього на 286 тис. осіб (34 582 тис. [37, С. 53] проти 34 868 тис. [33, С. 84]). Це сталося через те, що в 1932 р. М. Птуха, подібно до того ж А. Хоменка та на відміну від свого ж прогнозу 1930 р., розраховував ще й на істотне зменшення смертності в порівнянні з «базовими» для цих прогнозів показниками 1925 / 1926 рр. Приміром, у 1932 р. М. Птуха стверджував, що смертність немовлят зменшиться до 10 % (з 17,3 %) серед хлопчиків та до 8 % (з 14,4 %) серед дівчаток [37, С. 52]. Тоді як навіть у відносно спокійному 1938 р. смертність серед немовлят обох статей в УРСР становила 14,1 %⁵, а за іншими даними навіть 15,7 %⁶, тобто зменшилася зовсім незначно.

Майбутнє істотне зниження смертності «прогнозувалося» попри те, що поточна ситуація засвідчувала відверто протилежні тенденції. Г. Селегень за десять років після Голодомору відзначала: «Вже 1930 року з'явилися перші ознаки підвищеної смертності і заборона в зв'язку з тим будь-якого використання та оголошення статистичних даних щодо руху населення» [7, С. 3]. У 1931—1932 рр. ситуація зі смертністю ще погіршилася, тож цілком зрозуміло, що вказані прогнози будувалися не на основі загальноосвітових чи республіканських тенденцій, не на наукових засадах, а на основі партійних указівок, тобто мали ідеологічно-пропагандистський характер.

Зазначу, що перехід до використання статистики як пропаганди стався паралельно з форсуванням кампанії з «ліквідації куркульства як класу», що детальніше проаналізовано в іншій моїй статті [15]. «Позитивні» демографічні прогнози були одним із таких пропагандистських методів. М. Птуха на допиті 27 лютого 1939 р. по суті підтвердив, що й він із початку 1930-х рр. дотримувався вказаного А. Хоменком «закону народонаселення соціалістичної епохи», чи, висловлюючись іншою термінологією, «марксистсько-ленінських» позицій: «Написані мною праці в різний час до 1930 р. носили антирадянський механістичний характер і просякнуті були буржуазною мето-

⁵ Краткий обзор естественного движения населения СССР (без западных областей УССР и БССР) в 1939 г. 26 сентября 1940 г. (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 284. Л. 20 об.).

⁶ Справка о детской смертности в 1935—1938 гг. (Там же. Д. 256. Л. 139).

дологією західноєвропейських вчених. Вчення класиків марксизму-ленінізму мною ігнорувалися». І саме з 1930 р., свідчив М. Птуха, «я поступово, щоправда, дуже повільно, почав перебудовуватися»⁷.

Спричинений тиском влади відхід від наукових засад у прогнозах 1932 р. як у М. Птухи, так і в А. Хоменка, виявився насамперед у «прикрашанні» перспектив. Факти зі свого сьогодення та недавнього минулого вони не спотворювали, могли лише замовчати, а от про майбутнє писали відповідно до партійних настанов.

Підсумовуючи, зауважу, що період відвертого використання вигаданих демографічних даних та невідповідного об'єктивним тенденціям демографічного прогнозування був нетривалим і, фактично, обмежувався початком 1930-х рр. Цей час характеризувався ще й об'єктивними негараздами в поточному обліку населення, які були викликані не лише недообліком 1933 р. через відсутність реєстрації значної частини спричинених голодом смертей, а загалом необдуману перебудовою системи такого обліку. Тож сучасні науковці не мають жодних підстав використовувати ці пропагандистські чи просто помилкові публікації періоду другого «комуністичного штурму» як аргументи в підрахунках утрат. Лише з певними пересторогами можна використовувати й внутрішні дані щодо природного приросту / убутку населення в 1930-х рр., адже результати перепису 1937 р. продемонстрували вагомі вади поточного обліку населення. Слід робити все можливе, щоб уникати спекуляцій навколо цих цифр, адже необдумане та емоційне їх використання так само дискредитує українську історичну науку загалом і, зокрема, українську візію Голодомору, як і сплановані фальсифікації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. The Genocide by Famine in Ukraine 1932—1933: bibliogr. / comp. A.V. Ivanchenko; ed. board: S.V. Kulchytsky (sei. ed.); I.O. Biriukova (execut. ed.), ed. I.S. Shelestovych; Odesa National Scientific Library, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Odesa, 2022 [in Ukrainian].
[Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упоряд. А.В. Іванченко; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (наук. ред.), І.О. Бірюкова (відп. ред.). Ред. І.С. Шелестович. ОННБ; Інститут історії України НАН України. Одеса, 2022. 560 с.].
2. Petryshyn, O., Herasymenko, M., Stasiuk, O. (Comps.). *Henotsyd ukrainsiv 1932—1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan* / Nats. akad. prav. nauk Ukrainy [ta in.]; vstup. slovo: O. Petryshyn. Vyd. 2-he, dopov. Kyiv; Kharkiv, 2022 [in Ukrainian].
[Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк; Нац. акад. прав. наук України [та ін.]; вступ. слово: О. Петришин. Вид. 2-ге, допов. Київ; Харків, 2022. 664 с.].
3. Yefimenko, H. "Formula Asatkina": manipuliatsiia navkolo chyselnosti zhertv Holodomu. *Istorychna pravda*. 2021. 4 lystopada. URL: <http://surl.li/kzbbf> [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. «Формула Асаткіна»: маніпуляція навколо чисельності жертв Голодомору. *Історична правда*. 2021. 4 листопада. URL: <http://surl.li/kzbbf> (дата звернення: 10.09.2023)].

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 39676 ФП. Арк. 71.

4. Yefimenko, H. "Formula Asatkina": vyhadky i realii. "Svoboda" — *hazeta ukrainskoi bro-mady v Amerytsi*. 2021. 47. 19 lystopada [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. «Формула Асаткіна»: вигадки і реалії. «Свобода» — газета української громади в Америці. 2021. № 47. 19 листопада].
5. Yefimenko, H. Znetsinennia rozpovidi pro Holodomor. Epizod 2: Falshuvannia dorobku Stepana Sosnovoho. *LikBez. Istorychnyi front*. 2021. 15 lystopada [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Знецінення розповіді про Голодомор. Епізод 2: Фальшування доробку Степана Соснового. *ЛікБез. Історичний фронт*. 2021. 15 листопада. URL: <https://bit.ly/3ZmJhdL> (дата звернення: 10.09.2023)].
6. Vidkryty lyst naukovtsiv ta hromadskosti shchodo falsyfikatsii u sferi doslidzhennia ta poshyrennia informatsii pro Holodomor-henotsyd Ukrainskoho narodu. *Istorychna prav-da*. 2021. 1 hrudnia. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/> [in Ukrainian].
[Відкритий лист науковців та громадськості щодо фальсифікацій у сфері дослідження та поширення інформації про Голодомор-геноцид Українського народу. *Історична правда*. 2021. 1 грудня. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/> (дата звернення: 10.09.2023)].
7. Selehen, H. Holod na Ukraini 1921 ta 1933 rokakh. *Ukrainskyi visnyk*. Berlin, 1944. 11, 2 lyupnia: 2-3 [in Ukrainian].
[Селегень Г. Голод на Україні 1921 та 1933 роках. *Український вісник*. Берлін. 1944. № 11, 2 липня. С. 2—3].
8. Rudnyskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932—1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. 42 (1-2): 53-80.
9. Rudnyskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Regional Variations of 1932—34 Famine Losses in Ukraine. *Canadian Studies in Population*. 2016. 43(3-4): 175-202.
10. Levchuk, N., Wolowyna, O., Rudnyskyi, O., Kovbasiuk, A., Kulyk, N. Regional 1932—1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia. *Nationalities Papers*. 2020. 48, 3: 492-512.
11. Wolowyna, O., Levchuk, N., Kovbasiuk, A. Monthly Distribution of 1933 Famine Losses in Soviet Ukraine and the Russian Soviet Republic at the Regional Level. *Nationalities Papers*. 2020. 48, 3: 530-548.
12. Kulchytskyi, S., Yefimenko, H. Demohrafichni naslidky Holodomoru 1933 r. v Ukraini. Vsesoiuznyi perepys 1937 r. v Ukraini: dokumenty ta materialy / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2003. 192 с.].
13. Pryrodnyi rukh liudnosity Ukrainy v 1924—1929. *Statystyka Ukrainy. Serii 1. Demohra-fia*. T. 4, 10 (213). 1932 [in Ukrainian].
[Природний рух людиності України в 1924—1929 рр. *Статистика України. Серія 1. Демографія*. Т. 4. Вип. 10. № 213. 1932].
14. Selehen, H. Statystyka liudnosity shchidnoukrainskykh zemel u 1926—1939 rr. *Vyzvolnyi shliakh*. 1954. 4: 48-61 [in Ukrainian].
[Селегень Г. Статистика людиності східноукраїнських земель у 1926—1939 рр. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 4. С. 48—61].
15. Yefimenko, H. Himn stalinskii kolektyvizatsii abo "pospishnist, manipuliatsii ta spot-vorennya" yak metod Volodymyra Serhiichuka. *Historians.in.ua*. 2023. 9 chervnia. URL: <https://bit.ly/3Z6Jr8M> [in Ukrainian].

- [Єфіменко Г. Гімн сталінській колективізації або «поспішність, маніпуляції та спотворення» як метод Володимира Сергійчука. *Historians.in.ua*. 2023. 9 червня. URL: <https://bit.ly/3Z6Jr8M> (дата звернення: 10.09.2023)].
16. Asatkin, O.M. (ed.). *Raiony USSR*. T. 1: *Statystychnyi dovidnyk*. Kyiv, 1936 [in Ukrainian].
[Райони УСРР. Т. 1: Статистичний довідник / За ред. О.М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ, 1936. 1245 с.].
 17. Stalin, I.V. *Otchetnyi doklad XVII sezdru partii o rabote TsK VKP(b)*. 26 yanvarya 1934 g. In: Stalin, I.V. *Cochineniya*. T. 13: 283–379. Moscow, 1951 [in Russian].
[Сталин И.В. Отчётный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б). 26 января 1934 г. В: Сталин И.В. Сочинения. Т. 13. Москва, 1951. С. 283—379].
 18. Zhiromskaya, V.B., Polyakov, Yu.A. (Comps.). *Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 goda: Obshchie itogi. Sbornik dokumentov i materialov*. Moscow, 2007 [in Russian].
[Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов / Сост. В.Б. Жирумская, Ю.А. Поляков. Москва, 2007. 320 с.].
 19. Asatkin, O.M. (ed.). *Narodne hospodarstvo USSR (statystychnyi dovidnyk)*. Kyiv, 1935 [in Ukrainian].
[Народне господарство УСРР (статистичний довідник) / За ред. О.М. Асаткіна. Управління народно-господарського обліку УСРР. Київ, 1935. 664 с.].
 20. *Dovidnyk adminterpodilu USSR*. Kyiv, 1936 [in Ukrainian].
[Довідник адмінтерподілу УСРР. Київ, 1936. 228 с.].
 21. *Administratyvno-terytorialnyi podil USSR. Za stanom na 1 hrudnia 1933 roku*. Kharkiv, 1933 [in Ukrainian].
[Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків, 1933. 176 с.].
 22. *Radianska Ukraina ta AMSRR: ekonomichno-adresovyi dovidnyk*. Kharkiv, 1934 [in Ukrainian].
[Радянська Україна та АМСРР: економічно-адресовий довідник. Харків, 1934. 600 с.].
 23. *Dovidnyk z osnovnykh statystychno-ekonomichnykh pokaznykiv hospodarstva raioniv Vinnytskoi oblasti USSR*. Kharkiv, 1933 [in Ukrainian].
[Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області УСРР. Харків, 1933. 240 с.].
 24. Yefimenko, H. *Politychna dotsilnist VS nauka: shcho v priorityeti?* [Ohliad zbirkyy: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Holodomor 1932—1933 rokov: vtraty ukraïnskoi natsii”. Kyiv, 4 zhovtnia 2016 roku (Kyiv, 2017), 200]. *Studii Holodomoru / Holodomor Sudies: Mizhdystsyplinarnyi chasopys*. 2018. 30 serpnia. URL: <https://www.academia.edu/45668611> [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Політична доцільність VS наука: що в пріоритеті? [Огляд збірки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації». Київ, 4 жовтня 2016 року (Київ, 2017), 200]. *Студії Голодомору / Holodomor Sudies: Міждисциплінарний часопис*. 2018. 30 серпня. URL: <https://www.academia.edu/45668611> (дата звернення: 10.09.2023)].
 25. Sosnovyi, S. *Pravda pro holod na Ukraïni v 1932—1933 rokakh*. *Nova Ukraïna*. Kharkiv, 1942. 8 lystopada [in Ukrainian].
[Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932—1933 роках. *Нова Україна*. Харків, 1942. 8 листопада. С. 3].
 26. *Ukraina: stat. shchorichnyk na 1928 rik / Tsentr. stat. upr. USSR*. Kharkiv, 1928 [in Ukrainian].
[Україна: стат. щорічник на 1928 рік / Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1928. 387 с.].

27. Ukraina: stat. shchorichnyk na 1929 rik / Tsentr. stat. upr. USRR. Kharkiv, 1929 [in Ukrainian].
[Україна: стат. щорічник на 1929 рік / Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1929. XXII, 399 с.].
28. Ukraina ta yii novi administratyvni raiony: kyshenkovyi statystychnyi dovidnyk. Kharkiv, 1930 [in Ukrainian].
[Україна та її нові адміністративні райони: кишеньковий статистичний довідник. Харків, 1930. 196 с.].
29. Administrativno-territorialnoe delenie Soyuz SSSR (Raioni i goroda SSSR). Moscow, 1931 [in Russian].
[Административно-территориальное деление Союза ССР (Районы и города СССР). Москва, 1931. 360 с.].
30. Administrativno-territorialnoe delenie Soyuz SSSR: Izmeneniya proisshezhshie za vremya s I.XI.1931 g. po I.VII.1932 g. Moscow, 1932 [in Russian].
[Административно-территориальное деление Союза ССР: Изменения происшедшие за время с I.XI.1931 г. по I.VII.1932 г. Москва: Власть советов, 1932. 129 с.].
31. Sotsialisticheskoe stroitelstvo SSSR: statisticheskii yezhegodnik / TsUNKhU Gosplana SSSR. Moscow, 1934 [in Russian].
[Социалистическое строительство СССР: статистический ежегодник / ЦУНХУ Госплана СССР. Москва, 1934. 496 с.].
32. Khomenko, A. Do pytannia pro maibutnii temp rostu naselennia Ukrainy. *Chervonyi shliakh*. 1927. 7: 187-199 [in Ukrainian].
[Хоменко А. До питання про майбутній темп росту населення України. *Червоний шлях*. 1927. №7. С. 187—199].
33. Ptoukha, M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960. *Bulletin de l'Institut international de statistique*. La Haye, 1931. 25: 59-88. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k616123> [in French].
34. Khomenko, A. Liudnist USRR u perspektyvnomu obchyslenni. *Profilaktychna medytyna*. 1932. 11-12: 41-52 [in Ukrainian].
[Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні. *Профілактична медицина*. 1932. № 11-12. С. 41—52].
35. Korchak-Chepurkovskii, Yu.O. O nekotorykh voprosakh istorii i metodiki perspektivnykh raschiotov naseleniya. In: *Izbrannye demograficheskie issledovaniya*. Moscow, 1970. 289-336 [in Russian].
[Корчак-Чепурковский Ю.О. О некоторых вопросах истории и методики перспективных расчётов населения. В: *Избранные демографические исследования*. Москва, 1970. С. 289—336].
36. Ptukha, M.V. Ischisleniya narodonaseleniya USSR na vtoruyu pyatiletku. In: *Ocherki po statistike naseleniya*. Moscow, 1960. 442-452 [in Russian].
[Птуха М.В. Исчисления народонаселения УССР на вторую пятилетку. В: *Очерки по статистике населения*. Москва, 1960. С. 442—452].
37. Protokol Sesii Rady VUAN 28—30 bereznia 1932 r. Vechirnie zasidannia 29.III. Dopovid akad. M.V. Ptukhy: "Narodonaselennia ta balans robochoi syly na druhu piatiletku". *Visti Vseukrainskoi Akademii nauk*. Kyiv, 1932. 2: 44-53 [in Ukrainian].
[Протокол Сесії Ради ВУАН 28—30 березня 1932 р. Вечірнє засідання 29.III. Доповідь акад. М.В. Птухи: «Народонаселення та баланс робочої сили на другу п'ятилітку». *Вісті Всеукраїнської Академії наук*. Київ, 1932. №2. С. 44—53].

Надійшла / Received 22.09.2023

Hennadii YEFIMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30-ies XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Efimenko2002@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0001-1759-4007>

DEMOGRAPHY OF THE HOLODOMOR PERIOD THROUGH THE LENS OF UKRAINIAN EXPERTS OF 1930s: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS, AND POSSIBILITIES OF USE IN MODERN RESEARCHES

The purpose is to analyze the demographic situation in the Ukrainian SSR in the early 1930s and conceptualize the work of Ukrainian demographers and statisticians of that time in the context of the peculiarities of the Kremlin's internal policy. **The research methodology** is based on the principles of historicism and critical analysis of historical sources, using comparative and quantitative historical methods. The focus is on the analysis of the work of A. Asatkin, S. Sosnovyi, M. Ptoukha, A. Khomenko and official statistical data on population size. **The scientific novelty** lies in the first systematic verification of publications and archival data from the 1930s describing the population size and movement, as well as the demographic forecasts made in 1930—1932 for the near future. **The main results of the study.** Official publications on population size during 1930—1933 are traced, indicating their conscious discrepancies with the indicators of current recordings documented by statistical agencies. Difficulties in recording the current population are noted, which were caused by both the underestimation of a significant number of famine-related deaths in 1933 and the overall ill-considered reconstruction of the recording system in the early 1930s. The nature of the commonly used figure of 32,680.7 thousand people as the population of the Ukrainian SSR as of January 1, 1932, in the public narrative about the Holodomor has been thoroughly analyzed. It is clearly stated that this figure cannot be used in scientific discourse to establish the quantitative parameters of losses from the Holodomor. It convincingly proves that the demographic forecasts for the period up to 1937, published by M. Ptoukha and A. Khomenko in 1930—1932, were inaccurate and emerged as a result of the Kremlin's attempt to turn demographic research into a propaganda tool. **The practical value** will be the refusal of modern scholars to use propagandistic or merely erroneous publications from the period of the second communist onslaught as arguments in calculating losses, as well as significant reservations regarding the use of internal data on current population registration and natural population movement in the 1930s for such purposes.

Keywords: *Holodomor, birth rate, death rate, natural growth, current statistical population registration, demographic losses, communist propaganda.*